

Küresel Salgın Bağlamında Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Yaşadığı Sorunlar

Elif AYDEMİR¹

ÖZ

Dünya üzerinde geçmişten günümüze birçok salgın türü yaşanmıştır. Toplumlara nüfuz eden her bir salgının ekonomik, siyasi, eğitim ve sosyal çevreye etkisi yadsınamaz düzeydedir. Günümüz dünyasına etki eden Koronavirüs Salgını da geçmişte yaşanan salgınlar gibi bireyleri pek çok unsur açısından olumsuz yönde etkilemiştir. Toplumdaki her bir birey, salgından etkilenmiş olsa da salgının olumsuz koşullarına en fazla yakalanma eğilimi olan sınıf özel gereksinimli çocuklar ve aileleri olmaktadır. Bu sınıfta yer alan bireylerin salgından diğer bireylere göre daha fazla etkilenmelerinin birçok nedeni vardır. Ülkemizde hem resmî hem de özel kurumlar bünyesinde salgın döneminde özel bireylere ve ailelerine yönelik çeşitli hizmet ve olanaklar sağlanmaktadır. Sağlanan hizmet ve olanaklar neticesinde ilk olarak sağlık alanında olmak üzere eğitim, ekonomi ve psiko-sosyal destekler ile birlikte bu çocukların ve ailelerinin salgın sürecinin olumsuz etkilerini en az seviyede hissetmeleri için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Böylece ülkemiz, sosyal devlet anlayışı ekseninde özel gereksinimli çocuklar ve ailelerini her anlamda destekleyerek topluma kazanımlarını gerçekleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Koronavirüs Salgını, Özel Gereksinimli Çocuklar, Aileler*

Problems Experienced By Parents Of Children With Special Needs In The Context Of The Global Epidemic

ABSTRACT

There have been many types of epidemics in the world from past to present. The impact of each epidemic that penetrates into societies on the economic, political, educational and social environment is undeniable. The Coronavirus Epidemic, which affects today's world, has also negatively affected individuals in terms of many factors, like the epidemics experienced in the past. Although every individual in the society has been affected by the epidemic, the class most prone to be caught in the negative conditions of the epidemic is children with special needs and their families. There are many reasons why individuals in this class are more affected by the epidemic than other individuals. In our country, various services and opportunities are provided for private individuals and their families during the epidemic period by both public and private institutions. As a result of the services and opportunities provided, necessary studies have been carried out to ensure that these children and their families feel the negative effects of the epidemic process at a minimum level, along with education, economy and psycho-social support, primarily in the field of health. Thus, our country has realized its social gains by supporting children with special needs and their families in every sense on the axis of the social state understanding.

Keywords: *Coronavirus Epidemic, Special Needs Children, Families*

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, elif@istanbulmarka.science, ORCID 0000-0002-1443-5019

Giriş

Bu makalenin amacı, geçmişte yaşanmış, günümüzde de yaşanmakta olan çeşitli salgınların toplumlar üzerinde oluşturduğu olumsuz durumlar ve bu durumlara yönelik resmî ve özel kurumlar tarafından verilen hizmetler üzerinde kısaca durulduktan sonra özel gereksinimli çocuk sahibi ailelerin yaşadığı sorunları ele almaktır. Bu doğrultuda yapılan araştırma nitel bir araştırma olup, çalışmada yüz yüze derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır.

Salgın hastalıklar dünya üzerindeki toplumsal yapıların olumsuz yönde değişimine ve bireylerin bu durumdan etkilenmesine yol açmaktadır. Bu olumsuz durumlardan toplum bünyesinde en fazla etkilenen grubun ise özel gereksinimli çocuklar ve aileleri oldukları söylenebilir. Özel çocukların ve ailelerinin diğer bireylere göre salgından daha fazla etkilenmesinin nedenleri olarak; salgın döneminde özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin kapanmış olması, uzaktan (online) eğitim hususunda özel çocukların yeterlilik gösterememesi, ailelerin çocuklarının eğitimi konusunda gerekli donanımına sahip olamaması ile birlikte özellikle bu dönemde özel gereksinimli çocuklar ve ailelerin normal çocuk ve ailelere göre daha fazla olumsuzluklarla karşı karşıya kalabilecekleri sayılabilir (Akçay, Başgül, 2020: 56).

Salgın sürecinde özel gereksinimli çocuklara ve ailelere yönelik çeşitli kurumlar tarafından eğitim, sağlık, ekonomi ve psiko-sosyal destek hizmetleri verilmektedir. Verilen hizmet ve sunulan olanaklar bu grupta yer alan bireylerin sıklıkla karşılaşmış oldukları zorluklar üzerinde temellenerek, bu zorluklara çözüm yolları bulunmaktadır. Öncelikle bağışıklık sistemleri çok düşük olan özel gereksinimli çocuklara yönelik sağlık hizmetlerinde herhangi bir aksaklık yaşamamaları adına devlet tarafından pek çok destek ve olanaklar sağlanmıştır. Eğitim konusunda yapılan desteklerin de hem özel çocuklar hem de aileleri adına yadsınamaz düzeyde olduğu görülmektedir. Sosyal açıdan ise bu durumda yer alan çocuklar ve aileleri için de çeşitli muafiyetler sunulmuştur.

Araştırma kapsamında İstanbul ili K. Çekmece ilçesinde yer alan K. Çekmece Belediyesi Engelliler Rehabilitasyon Merkezi'nde araştırmanın örneklemini oluşturan, özel gereksinimli çocuklar özelinde zihin yetersizliğine sahip çocuğu olan 15 anne ile yüz yüze görüşme yapılmıştır. Görüşmelerde bu tür çocuklara sahip annelerin salgın döneminde yaşadıkları deneyimler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Görüşmelerde ayrıca bu tarz sorunlarla karşılaşan ebeveynlerin yaşadığı sorunları gidermeye yönelik çeşitli kurumlar tarafından yapılan hizmet ve olanaklardan ne derecede yararlandıkları öğrenilmeye çalışılmış ve bu olanakların hangi yönde etki ettiğine dair veriler toplanmaya çalışılmıştır. Daha sonra toplanan veriler analiz edilmiştir.

Görüşmelerde öncelikle annelere çocuklarının salgın sürecinde eğitim, sağlık ve sosyal anlamda ne tür zorluklar yaşadıkları, bu zorlukları aşmada çeşitli kurumlarca verilen hizmetlerin yeterli olup olmadığı, bu süreçte zorlukları aşmada kolaylıklarla karşılaşmış karşılaşmadıkları gibi konular hakkında sorular sorulmuştur. Ayrıca annelere devletin özel gereksinimli çocuklara yönelik yapmış olduğu ek hizmetlerden ne derecede yararlandıklarına ve salgın sürecinde çocuklarının hem fiziksel hem de zihin gelişimleri doğrultusunda kendi gelişimlerini nasıl gerçekleştirdiklerine dair sorular da sorulmuştur. Elde edilen bulgular ilgili başlık altında sunulmuş ve analiz edilmiştir.

1. Dünya Geneline Yaşanan Salgın Türleri

Nesiller boyu dünyanın farklı yerlerinde birçok salgın hastalıklar meydana gelmiştir. Küresel boyutta yaşanan bu türden salgın kaynaklı hastalıklar çeşitli toplumlarda çoklu ölümlere neden olmuştur. Bu durum çoğu zaman da toplumlar bazında küresel olarak çok yönlü tehditlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Batı Avrupa'da 12. yüzyılda yaşanan ve toplumlar tarafından "Kara Ölüm" olarak nitelendirilen Veba Salgını sebebiyle Avrupa bölgesindeki bireylerin

yarısının öldüğü görülmektedir (Özey, 2013: 210). Salgınlara sebep olan mikroorganizmaların insanlığın varoluşundan önce yeryüzünde meydana geldiği bilinmektedir (Tunç, Atıcı, 2020: 338).

Sonrasında ise Cüzzam Salgını meydana gelerek birçok insanın ölümüne yol açarak bazı toplumları olumsuz yönde etkilemiştir. Eski Hint, Çin ve Mısır Uygarlıklarında yer alan eserlerde de deri hastalıklarına ve Cüzzama yer verilmiştir (Özdemir, 2010: 16). Cüzzam hastalığına yakalanan bireylerin, hastalığı bulaştırmamak adına yürürken “murdar... murdar...” şeklinde bağırdığı bilinmektedir. Eğer bu kişinin konuşma yetisi yoksa boynuna çingirak takılarak yürümesi sağlanmaktadır (Kızıldağı, 1977: 473). Özellikle toplumsal olarak bakıldığında bu davranışların Cüzzam gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan bireyler açısından dışlanmışlık etkisi yaratacağı aşikârdır.

14. ve 15. yüzyıllarda ise Veba Salgını yaşanmıştır. Toplumlarda ağır bir tahribat yaratmış olup, bu salgın için “ilahi bir ceza” tabiri kullanılmıştır. Bu dönemde salgın kaynaklı oluşan cesetleri diğer bireylere bulaşmasını engellemek adına gömülmeden denize atılmaları yoluna gidilmiştir (Eyice, 1958: 667-668). Bu dönemlerde salgında ölenlerin genel olarak bir mezara aidiyet unsuru taşımaması, aile bireyleri adına manevi yoksunluk barındırmaktadır.

19. yüzyılın sonlarında Kolera Salgını, Veba'nın önüne geçebilecek önemli salgınlardan biri olmuştur (Emrence, 1999: 46). 1800' lü yıllarda Kolera Salgını bölgesel boyuttan dünya genelinde yayılım göstererek küresel boyuta gelmiştir. Dünya genelinde yaşanan bu salgın ülkemizde de etkili olmuştur. Özellikle 1830 ve 1914 yılları arasında İstanbul' da sekiz Kolera Salgını yaşanmıştır (Özdemir, 2010: 34). Tarihsel yönden bakıldığında salgınlar, toplumların gelenek göreneklerinden yaşam tarzlarına çok yönlü değişimler meydana getirmektedir. Günümüzde ise halen devam eden Koronavirüs Salgını, geçmiş dönemlerde dünya genelinde etkili olan ve sonuçları toplumlar açısından ağır olarak bilinen Veba ve İspanyol Gribi Salgınlarından sonra gelerek tüm dünyada etkili olmuştur.

Koronavirüs Salgını, tüm dünyanın önceden yaşamadığı ve her açıdan toplumların yaşamlarını etkileyen önemli bir salgındır. Küresel bağlamda dünya üzerinde toplumları ekonomik, siyasi, sosyal ve psikolojik açılardan yoksun bırakarak ülke gelişiminde olumsuzluk yaratmaktadır. Hazırlanan bu çalışma tamamı ile sosyolojik bir çalışma olduğu için herhangi bir tıbbî terminolojiye yer verilmeyerek, Koronavirüs Salgınının tanımlaması ve içeriği de tam anlamıyla toplumsal açıdan incelenerek ele alınmıştır.

2. Salgınların Toplumsal Açıdan Etkileri Ve Sosyal Mesafelenme Süreci

Tarih boyunca bireylerin yaşadığı en önemli sorunlardan bir tanesi salgın hastalıklardır. Geçmiş dönemler incelendiğinde Veba, Kolera, Tifüs, İspanyol Gribi; ardından günümüzde ise Koronavirüs Salgınının yol açtığı ve toplumlar için büyük bir felaket unsuru olan salgınlar çeşitli krizleri meydana getirmektedir.

Salgın hastalıkların ortaya çıkarak toplumlarda yayılım göstermesinin birçok nedeni vardır. Örneğin bireylerin temizlik kurallarına uymaması, bazı toplumların yerleşik yaşama geçtikten sonra hayat tarzlarının neden olduğu sağlık dışı ortamlarda beslenerek vakit geçirmeleri, çevresel dengelerin değişmesi, maddi imkânsızlıklar ve bu nedenle de bireylerin bağışıklık sistemlerinin zayıflaması ile birlikte salgınsal hastalıklara yakalanma ihtimallerin daha fazla olması, aslında toplumların salgın hastalıklardan etkilenip salgınların daha fazla yayılmasına sebep olan yetkin maddelerin başında gelmektedir (Kılıç, 2020: 18).

Salgın hastalıklar bölgesel olarak bireylerarası yayılım hızına ve oranına göre çeşitli isimlerde sınıflandırılmaktadır. Sürekli veya art arda bir bölgenin hayvanlarına bulaşan salgınlara *dar*

salgın adı verilmektedir. Salgın hastalığın başladığı bölgeden yayılarak bir başka bölgede belirmesine *andemi/endemi*, belirli bir bölgede veyahut iki farklı ülkede normal seyirinden daha fazla gözlemlenmesine *epidemi*, kıtalararası ya da küresel ölçekte yayılım sergilemesi durumuna ise *pandemi/pandemik* adı verilmektedir (Dols, 1979: 162,189).

Bahsedilen salgın sınıflandırmalarından toplumları en olumsuz etkileyen durum “pandemi” olmaktadır. Çünkü pandemi sürecinde tek bir ülke ya da birkaç ülke değil dünya çapında toplumsal yönde önemli bir hastalık türü yaşanarak birçok bireyi ve onların bağlı bulunduğu toplulukları etkisi altına almaktadır.

Tarihte ve günümüzde yaşanan pandemik hastalıklar insan ve toplum yaşamını her açıdan etkilemektedir. Bu durum; salgın hastalıkların yaşandığı zamanın şartlarına, bu dönemlerde yaşayan toplumların anlayış biçimi, çevresel olaylar karşısındaki tepkileri ve bununla birlikte eğitim düzeylerine göre değişiklik göstermektedir. Bu değişiklikler aslında toplumların elde etmiş olduğu bilinç düzeyi ile yakından ilintili olmaktadır.

Bilimsel nitelik açısından bireyler kendini sosyolojik, psikolojik ve tıbbî yönden ne kadar geliştirirse, pandemi sürecinde de bilinçli bir eğilim gerçekleştireceğinden diğer, kendini bilimsel anlamda geliştirememiş bireylere oranla bu süreci daha kolay ve hatta virüse yakalanmadan da atlatabilmektedir. Unutulmamalıdır ki her bir birey geniş bir toplumun en küçük yapı taşını meydana getirmektedir ve bireyleri kendilerini bilimsel ve her açıdan geliştirmesi de toplumlara nüfuz edeceğinden ülkeler bu türden bilinçli toplumların kazanımları ile öncelikle sağlık daha sonra da sosyal, siyasi ve ekonomik anlamda ilerleme kaydedecektir. Tabii bu göstergeler zamanın şartlarına göre çeşitli açılardan değişiklikler arz etmektedir.

Bu durumla birlikte salgın hastalıklar ne zamanda ülkelerde görülürse gözüksün, toplumların beklemedikleri zamanda karşılaştıkları nedeniyle birçok insanın yaşamını yitirmesine yol açması akabinde hayatlarında sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan çeşitli yönlerden de etkilenmelerine zemin hazırlamaktadır. Toplumsal açıdan salgınların sosyolojik ve psikolojik yapıda daha fazla etkilendiklerinden dolayı çalışmamızda bu duruma daha detaylı yer verilmiştir.

2.1. Sosyolojik Ve Psikolojik Etkileri

Toplumlar üzerinde gerçekleşen salgın hastalıkların bireyler açısından yaratmış olduğu en büyük psikolojik etkinin nedeni; gözlemedikleri bu tür hastalıkların mahiyetini, nereden geldiğini ve ne tür tedavi yolları ile ortadan kalkacağını, kimlere; hangi yaş grubundan bireylere nasıl etki edeceğini bilemedikleri bir ölüm silsilesinin yaratmış olduğu şok ve korkudur.

Geçmişte meydana gelen salgınlara bakıldığında toplumlar, hastalığın ilk olarak çıktığı bölgelerden göç ederek uzaklaşmaktadır. Göç edecek imkanı bulunmayanlar ya da maddi açıdan sıkıntıda yaşayan bireyler kendi içlerinde yaşadığı psikolojik bunalımlar neticesinde kendilerini ve ailelerini koruma eğilimi gösterememişlerdir. Salgın psikolojik olarak toplumlar açısından çok farklı anlamalar meydana getirmiştir. Örneğin, Floransa’ da görülen salgın hastalıklarda burada hayatını devam ettiren bireylerin her gün öleceklermiş gibi düşünerek bu durumla birlikte hiç önlem almadan, hayata kalmaları adına herhangi bir önlem almadan yaşamlarını sürdürdükleri bilinmektedir (Slavicek, 2008: 78, 79).

Salgınların meydana getirmiş olduğu en yetkin sosyal sorunlardan biri de toplumsal yapı içerisindeki düzenin bozulmuş olmasıdır. Ülkelerarası yaşanan pandemi dönemlerinde bireyler genel olarak toplumsal ve hukuksal kuralları önemsemeyerek başkalarının mallarını kendi himayeleri altına alma, kişi hak ve özgürlüklerine tecavüz, sadece kendi benliklerini koruyarak başkalarının hayatını önemsememe vb. doğru olmayan davranışlar sergileyerek hem salgın

döneminde hem de salgın sonrası dönemde toplumsal yönde olumsuzlukların oluşmasına zemin hazırlamışlardır.

Toplumlar arasında yaşanan salgınların çoğunlukla olumsuz etkileri olmasının yanında bazı olumlu etkileri de mevcut bulunmaktadır. Yaşanan pandemilerin nedenleri ortaya çıkınca sanitasyonun değeri ile beraber toplumların gelenek ve göreneklerine göre belirlemiş oldukları hijyen kurallarında da çeşitli değişiklikler yaşanmıştır. Bireysel yönde gerçekleştirilen temizlik kurallarına ek olarak sosyal yaşamda da temizlik kurallarına uyum sağlandığı görülmüştür.

Dolayısıyla Hristiyan toplumlarda su ve sabun kullanma adeti salgın dönemlerinde çok fazla artış göstermektedir. Bu durum da orada yaşayan toplumların salgın döneminden sonra da bu tarz temizlik alışkanlıklarının devam ederek, diğer bakteri kaynaklı rahatsızlıkların yaşanmasında koruyucu rol üstlenmiştir (Tannahill, 2003: 130).

Dünya genelinde yaşanan salgınlar belli bir dönem bazında Hristiyan toplumlar açısından olumlu etkilerin yaşanmasına zemin hazırlasa da genel olarak toplumlarda sosyolojik ve psikolojik yönde birçok faktör yönünden olumsuz durumların yaşanmasında zemin hazırlamıştır. Özellikle bireyler üzerinde yaratmış olduğu psikolojik tahribatın, tüm toplumların yaşamış olduğu pandemi dönemlerinde hayat standartlarının hem ekonomik hem de manevi boyutlarda zedelenmesine neden olduğu açıkça görülmektedir. Bu psikolojik tahribat, bireylerde kimi zaman kendi hayatlarına son vermeye kimi zaman da kendi kanından olan bebeklerinin hayatına son vermeye yöneltmiştir.

Bu bağlamda görülmektedir ki; küresel çapta var olan pandemiler aslında bir pandemiden daha fazlasını oluşturmaktadır.

3. Koronavirüs Salgını Ve Türk Toplumuna Etkileri

Dünya üzerinde etkili olan Koronavirüs Salgını, 11.03.2020 tarihinden itibaren ülkemizde görülmüştür. Bu tarih ile birlikte ülkemizde ilk Koronavirüs vakası gözlemlenmiştir. Bütün dünya ülkeleri, 21. yy' da yaşanan ve kimsenin aklından bile geçiremeyeceği bir pandemi türü ile karşı karşıya gelmiştir.

Dünya genelinde görülen ve bütün insanlık için ölüm saçan virüs olgusuyla birlikte toplumlar yaşam fonksiyonlarını etkili olan virüslere karşı cephe oluşturur nitelikte idame ettirme eğilimi gerçekleştirmiştir. Toplumların varoluşundan itibaren davranış biçimleri ve yaşam fonksiyonlarını etkileyen, bununla birlikte ilk olarak gelenek göreneklerinde sonrasında ise sosyal çevreleri, ekonomik yapıları, siyasi politikaları ve sağlık alanları çeşitli değişimlere uğramıştır. Bu değişimler ile birlikte toplumlar kendi benliklerini kaybederek "başkalaşma" olgusuyla karşılaşmışlardır. Başkalaşma olgusu, toplumların gelenek, görenek, kültürel ve yaşam değerlerinin değişime uğraması anlamına gelmektedir.

Türkiye'de yeni nesil salgın neticesinde ilk olarak 2020 mart ayında çeşitli değişikliklere uğramıştır. İlk olarak etkili olan değişim bireylerarası mesafe kuralı olmuştur. Bu durumla birlikte hem Türkiye hem de dünya ülkeleri açısından fiziksel mesafe olgusu yetkin bir anlam kazanmıştır. Akabinde bireylerin sosyal ilişkilerinde yaşanan yoksunlukla birlikte hayatlarında belirli ölçüde eksiklik yaşanmıştır. Bu eksiklikler, bireylerde sosyo-psikolojik açıdan olumsuz yönde etkili olmuştur. Bazı toplumlarda salgın hastalıkların sonlanmasıyla bile hala salgın sürecindeki alışkanlıklarına devam eden bireyler olduğu bilinmektedir.

Günümüzde yaşanan pandemiden sonra da hem ülkemizde hem de dünyada bu tarz psikolojik semptomların yaşanabileceği nihai olarak gözlemlenmektedir. Türkiye' de yaşanan bu semptomlar açısından en önemlisi de cenaze törenleridir. Müslüman toplumlar için cenaze

törenlerinin mahiyeti büyük bir önemdedir. Lâkin bu süreçte özellikle virüs kaynaklı ölenlerin cenaze törenlerine ailesinden hiçbir bireyin katılamaması olası bir durum olarak görülmektedir. Çünkü Müslüman toplumlarda cenaze törenleri kutsallık atfetmektedir. Bu durum sonucunda da, toplumlar kendi kültürel normlarının dışında bir yaşama ayak uydurmaları zorunlu olduğu için psikolojik yönden olumsuzluklarla karşı karşıya kalmıştır.

Çalışmada bu başlık altında genel olarak; salgınların Türk ve Müslüman toplumlarda yarattığı etkilere değinilse de aslında salgınlar, dünya ülkeleri açısından zorlu bir süreci teşkil etmektedir. Salgınların gerçekleşmiş olduğu ülkelerde yaşamını sürdüren her bir toplumun salgın sürecine kadar belli bir normda yaşam kalitesi, gelenek ve görenekleri, sosyal aktiviteleri, dini ritüelleri vb. kendi toplumsal benlikleri adına uygulamış oldukları birçok davranış biçimleri yer almakta idi. Lâkin salgın hastalıklardan sonra bu ülkeler de tıpkı diğer toplumlar gibi birçok yaşamsal faaliyetini yerine getirememişlerdir. Bu türden salgın hastalıklar aslında toplumlar arasındaki eşitsizliklerin yaşanmasını olanaksız kılmış olup hatta gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere göre de salgınla mücadele bazında daha yetkinsiz olduğu da görülmüştür.

4.Koronavirüs Salgını Sürecinde Türkiye’ de Zihin Yetersizliği Olan Çocuklar İle Ailelerinin Yaşadığı Sorunlar Ve Sağlanan Olanaklar

Salgın hastalıklar,dünya üzerinde yaşayan bütün bireylere çeşitli açılardan etki etmektedir. Bu bireyler içerisinde, özel gereksinime ihtiyacı olan çocuklar ve ebeveynleri ise salgın döneminde yaşanan olumsuzluklardan daha fazla etkilenmektedir. Bu grupta yer alan bireylerin salgından diğer bireylere göre daha fazla etkilenmesinin nedenleri; özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin kapanması, uzaktan eğitim konusunda özel çocukların yetersiz kalması, ailelerinin onların eğitimi konusunda gerekli bilinçte olamaması pandemi döneminde özel çocukların ve ailelerin normal çocuklara ve ailelerine göre daha fazla olumsuzlukla karşılaştığı görülmüştür (Akçay, Başgül, 2020: 56).

Bu dönemde özel gereksinimli çocuklar ve ailelerine yönelik olarak eğitim, sağlık, ekonomi, psikolojik ve sosyolojik danışmanlık hizmetleri açısından ilgili resmî ve özel kurumlar bünyesinde çeşitli hizmetler sunulmuştur. Sunulan hizmetler bu gruptaki bireylerin karşılaştığı zorluklar üzerinde temellenerek, yapılan hizmetlerle bu zorluklara birçok çözüm yolu oluşturulmuştur.

Karşılaşılan bu zorluklardan ilki,eğitim alanındaki zorluklardır. UNİCEF Koronavirüs’ ün dünya genelindeki öğrencilerin % 92’ sini etkilediğini açıklamıştır (Kurt, K.Erden, 2020: 1107). Koronavirüs salgını bu çerçevede bilginin ve öğrenim sürecinin yeniden ele alınmasını, eğitimin korunarak tekrardan dönüştürülmesi ihtiyacını ortaya koymaktadır (UNESCO Futures of Education, 2020 akt. Şenol, C.Yaşar, 2020: 440). Bu süreçte eğitim sistemindeki değişikliklerden en fazla etkilenen kesim özel gereksinimli çocuklar grubu içerisinde zihin yetersizliği görülen çocuklar ve aileleri olmaktadır. Salgın sonrasında geçilen eğitim sisteminde bu sınıftaki bireyler için birçok destek eğitim hizmeti sağlanmıştır (Kurt, K. Erden, 2020: 1109).

MEB bünyesinde özel gereksinimli çocuklar adına pek çok yayınlar yapılarak; kendileri, aileleri ve öğretmenleri için de mobil uygulamalarla çeşitli eğitim hizmeti sağlanmıştır. Geliştirilen bu uygulamada çocukların bilişsel yönden eğitimlerinin aksamamasına özen gösterilmiş olup, bu uygulamaya dünya genelinden ve özellikle Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’ nden övgü gelmiştir (www.meb.gov.tr, 2021).

Dijital dönüşüme ayak uyduramayan özel gereksinimli çocuklar için de TRT EBA TV’de ayrı bir eğitim programı hazırlanmıştır (Kurt, K. Erden, 2020: 1109). Akabinde özel çocuklar ve

ailelerinin eğitimlerine ve psiko-sosyal açıdan sorunlarını gidermeye yönelik uzmanlar tarafından destek sağlanmıştır (www.meb.gov.tr, 2021).

ÖĞÇ sahibi ebeveynler salgın döneminde eğitim alanında zorlanmış olsalar da ülkemizde uygulanan eğitime destek hizmetleriyle birlikte çeşitli kolaylıklar yaşamışlardır. Bununla birlikte aileler, devlet kurumlarından ve özellikle öğretmenlerden almış oldukları hem psikolojik hem de çocuklarının eğitimi konusundaki danışmanlık hizmetleri ile salgın döneminde çocuklarının eğitiminde daha etkin rol almışlardır.

Koronavirüs salgını döneminde sağlık açısından özel gereksinimli bireylere ve ailelerine yönelik ayrıcalıklı olarak sağlanan haklar daha da genişletilmiştir. Bu bağlamda hak, toplumda yer alan tüm bireylerin özgürce yaşama olanağı şeklinde tanımlanmaktadır (Cevizci, 1999: 194 akt. Afacan, Avcı, 2020: 3). Bu doğrultuda sosyal devlet anlayışı çerçevesinde özel bireyler ve ailelerine sağlık açısından gerekli hizmetler sağlanmıştır. . Bunun en belirgin örneği de salgın döneminde temel sağlık hizmetlerinde özel çocuklara öncelikli tedaviler yapılmasıdır. Akabinde aileleri adına salgın sırasında çocuklarının sağlığını koruyabilmeleri için devlet kurumlarınca çeşitli rehber kılavuzlar hazırlanmıştır. Bu kılavuzlarda bireylerin ruhsal sağlıkları için de çeşitli bilgiler sağlanmıştır (Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2020: 3).

Bilinmelidir ki, özel gereksinimli çocuklar yaşlarına, engel durumlarına ve oranlarına göre farklı reaksiyonlar göstermektedir. Rehberlerde her yaş ve engel durumlarına göre özel çocuklarla ilgili ebeveynler bilinçlendirilmektedir. Bu durumla birlikte özel çocukların uzun süre kapalı ortamlarda kalmalarının fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Gen. Müd. tarafından yayınlanan ek tedbirler doğrultusunda 01.01.2000 tarihinden sonra doğan özel çocukların ve gençlerin ebeveynleriyle birlikte engelli rapor vb. belgelerini yanlarına almak, fiziksel mesafe koşullarına uymak şartı ile parklara ve bahçelere çıkmalarına, il sınırından çıkmadan arabayla seyahat etmelerine izin verilerek muafiyet sağlanmıştır, engelli rapor sürelerinde esneklik tanınarak raporlarının geçerlilik süresi arttırılmıştır (A.g.e., 2020: 4).

Dünyada yaklaşık 1 milyardan fazla insan; zihinsel, fiziksel veyahut duyu açısından özel gereksinime ihtiyaç duymaktadır. Bu insanların yaklaşık 200 milyonu ise yaşamlarını devam ettirirken çeşitli güçlüklerle karşılaşmaktadır (WHO, 2011 akt. Kara, 2020: 29). Karşılaşılan bu güçlüklerin bazı ülkelerde sağlık olanaklarına ulaşımın zorluğundan, sağlık olanaklarının mali açıdan yüksek oluşundan ya da özel gereksinimli bireylere yapılan çeşitli ayrımcılıklardan ileri geldiği bilinmektedir (United Nations, n.d.-a; Abrams, 2020 akt. Kara, 2020: 29). Özellikle herhangi bir özel gereksinime sahip olan bireylerin ekonomik açıdan yaşadığı güçlükler devletler ve çeşitli kurumlar tarafından giderilmektedir.

Koronavirüs salgını önceden görülen salgınlardan ya da dünya ekonomisinin yaşamış olduğu ekonomik krizlerin etkilerinden farklı boyutlarla değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Koronavirüs salgınının diğer salgınlar ve krizlerle karşılaştırma yapılmasını engelleyen pek çok faktör yer almaktadır. Bu faktörler salgının tüm dünyaya yayılım göstermesi, düşük ve orta düzeyde maddi olanaklara sahip olan ülkelerle birlikte ekonomi açısından en yüksek gelişmişlik endeksine sahip olan kapitalist ülkeleri de kapsamı ve ülkelerde her açıdan olumsuzluklara zemin hazırlamasıdır (Fernandes, 2020: 5 akt. Eroğlu, 2020: 218).

Ülkemizde “sosyal devlet” anlayışı çerçevesinde özel çocuklar ve ailelerine, ekonomik yönden pek çok yardım sağlanmakta, istihdam konusunda önemli destekler verilmekte ve çeşitli teşvikler de sağlanmaktadır. Dünya genelinde özel çocuklar ve aileleri için Koronavirüs salgınından kaynaklı risk oluşumları diğer etkenlerle de birleştiğinde daha önemli hâl almaktadır (Armitage, Nellums, 2020 akt. Kara, 2020: 29).

Örneğin, özel çocuklara sunulan yardım ve desteklerin aksaması, sağlık hizmetlerine ulaşımın gecikmesi ve bu nedenden dolayı bağışıklık sistemi en düşük olan bu grubun hastalığa yakalanma ihtimalinin yükselmesidir. Ülkemiz bu bağlamda salgından önce özel çocuklara uygulamış olduğu hizmet ve sunulan olanakları aksatmadan yerine getirmiştir. Devletin sağladığı destekler özel çocukların engel durumlarına göre değişiklik göstermektedir. İlk olarak engelli çocuklara resmi ve özel kurumlarda bakım hizmeti verilmekte ve bu çocukların bakımını yapan kişilere de destek olunmaktadır, gerekli olan tıbbî malzemelerin bir kısmı ya da tamamı karşılanmaktadır, zihin engeliyle birlikte ağır derecede fiziksel engeli olan çocuklara evde sağlık hizmeti sunulmaktadır, kamuda çalışan engelli çocuğu veya yakını olan ailelere, çocuğunun veya yakınının bakıma ihtiyacı olduğunu ve ilgili mevzuata göre alınmış sağlık kurulu raporunu göstermesi ile; anne ve babaya çocuğunun bakımı için gerekli izin verilmektedir (www.aile.gov.tr, 2021: 7-34).

Sürekli cihaza bağlı bir şekilde yaşayan engelli bireylere ve ailelerine aylık belirlenen miktarlarda elektrik tüketim desteği verilmektedir, akabinde kurul tarafından hazırlanan sağlık raporunda “tam bağımlı engelli birey” olduğunu gösteren ve her açıdan gelir seviyesi esas alınarak kendi evlerinde kişi başı aylık geliri, asgari ücretin 2/3’ ünden daha düşük olan engelli bireyler “Ücreti Bakanlık Tarafından Karşılanan Engelli” olarak tanımlanarak bu bireylerin bütün giderleri Bakanlık tarafından karşılanmaktadır (www.aile.gov.tr, 2021: 58-62).

Ülkemizde özellikle salgın döneminde görülmektedir ki, özel çocuklar ve ailelerine yönelik öncelikle sağlık daha sonra eğitim ve ekonomi alanlarında her zamankinden daha yoğun bir şekilde destek sağlanmaktadır.

5. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, İstanbul ili K.Çekmece ilçesinde ikamet eden ve zihin yetersizliği olan çocuk sahibi 15 anne ile birlikte yapılan yüz yüze derinlemesine görüşme tekniği sonucunda elde edilen veriler aktarılmıştır. Verilerin analizi sonucunda ortaya çıkan 1. Ailelerin salgın sürecinde çocuğuyla ilgili eğitim, sağlık ve sosyal yaşamdaki zorlukları, 2.Salgın sürecinde devletin hizmetlerinden ne derecede yararlandıkları, 3. Annelerin de salgın sürecinde çocuğuyla ilgili kendilerini geliştirme olanaklarından ne derece faydalandıklarına dair konularla ilgili bulgular sunulmaktadır. Görüşme öncesinde katılımcılar genel olarak bilgi verme konusunda tedirgin olmaktadır. Lâkin bilimsel araştırmalarda katılımcıların karşılaştığı zorluklara çözüm yolu arandığı için yetkili merciler de bu araştırma kapsamında toplumsal zorluklara destek sağlayabilmektedir (Dilsiz, 2021: 9).

5.1. Zihin Yetersizliği Olan Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Eğitim, Sağlık Ve Sosyal Yaşamdaki Zorlukları

Salgın sebebiyle eğitim alanında meydana gelen değişimlere ayak uydurmakta en fazla zorlanan grup özel gereksinimli çocuklar ve aileleri olmaktadır. Eğitim alanında katılımcıların çoğunluğu evde eğitimi verimli bulmadıklarını, bir kısım anne ise bu durumun tam tersini çocuğunun evdeyken kendisinin de ona yardım etmesinden kaynaklı olarak eğitiminin daha verimli olduğunu vurgulamıştır. Zihin engeliyle birlikte fiziksel engeli olan çocukların eğitiminin ise salgın döneminde her açıdan olumsuzluğa uğradığı belirtilmektedir. Annelerin çoğu, çocuklarının eğitimi konusunda uzman kişilerin daha etkili olduğunu ve kendilerinin bu konuda yetersizliğini belirtmiştir. Bu açıdan yaşanan salgın genel olarak özel çocukların eğitiminin olumsuz yönde etkilemiştir. Lâkin alınan tedbirlerle birlikte ülkemizdeki sosyal devlet anlayışının da etkisiyle bu olumsuzluk da giderilmeye çalışılmıştır.

Sağlık alanında ise katılımcıların büyük çoğunluğu bu dönemde çocuklarının sağlık alanında hiçbir zorlukla karşılaşmadığını vurgulamıştır. Bununla birlikte özel çocukların bağışıklıklarının

daha düşük olmasından kaynaklı olarak, aileler de sıklıkla çocuğunun sağlık süreciyle ilgili araştırma yaptıklarını ve bu nedenle çok fazla dışarı çıkaramadıklarını vurgulamaktadırlar. Bu durumun onların ruhsal sağlıklarını olumsuz yönde etkilediğine de değinmektedirler. Özel çocuklara ve ailelerine salgın döneminde 7/24 telefon ile psikolojik destek hizmeti sağlanmıştır. Aileler bu hizmetin çok verimli olduğunu söylemektedir. Diğer yandan evde sağlık hizmeti olanakları da artırılarak çocukların dışarı çıkarak salgına yakalanma olasılığı da azaltılmıştır.

Sosyal açıdan ise özellikle hafif ve orta düzeyde zihin yetersizliği olan çocuğa sahip katılımcılar evde kapalı ortamda çok fazla zorlandıklarını ve bununla birlikte çocuğunun agresif tutumlar sergilediğini vurgulamıştır. Diğer yandan babaların genel olarak çalıştığından dolayı çocuklarıyla ilgilenemediklerini ama bu dönemde evlerde kaldıkları için çocuklarıyla çeşitli aktiviteler yaparak onların psikolojik durumlarında iyileşme sağladıklarına ve bu durumun onların sosyal yaşamında da etkili olduğunu vurgulamaktadırlar.

5.2. Zihin Yetersizliği Olan Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Devlet Hizmetlerinden Yararlanma Olanakları

Ailelerin büyük bir kısmı devletin salgın döneminde yapmış olduğu ek hizmetlerden haberdar olduklarını ve çocuğunun engel oranına göre bu hizmetlerden yararlandıklarına vurgu yapmışlardır lakin katılımcıların bir kısmı ise bu hizmetlerden haberdar olmadıklarını belirterek herhangi ek hizmetten yararlanmadıklarını vurgulamışlardır. Ülkemizde salgın döneminde özel çocuklar ve ailelerinin sağlığı konusunda her anlamda sağlık alt yapısı güçlendirilmiştir. Akabinde ailelere çocuklarının ve kendilerinin sağlığını iyileştirmeye yönelik rehber kılavuzlar hazırlanmış ve katılımcıların çoğu bu hizmetten yararlandıklarını bildirmiştir.

Psikolojik durumları açısından da özel çocukların uzun süre kapalı ortamda kalamayacakları bilinerek günün belirli saatlerinde ebeveynleri ya da bakıcıları eşliğinde engelli raporlarını yanlarına alarak sokak kısıtlamasından muaf tutulmuşlardır. Katılımcıların çoğunluğu bu hizmetten yararlandıklarını söylemişlerse de bir kısım katılımcı bu hizmetten haberleri olmadığını belirtmiştir. Ülkemizde salgın sürecinde yapılan hizmetlerin katılımcılar açısından oldukça verimli olduğu ve devletin imkânlarıyla birlikte salgın sürecinin zorluklarını daha hafif yaşadıklarını belirtmektedirler.

Diğer yandan devlet olarak özel çocuklar ve ailelerine birçok maddi destek sağlamak ve katılımcıların çoğunluğu da bu destekten yararlanmakta olduklarını dile getirmektedir. Bu bireylere istihdam konusunda da destekler verilmekte ve çeşitli teşvikler sağlanmaktadır. Ülkemizde özel çocuklar ve ailelerine yapılan destek ve hizmetlerin önemi bilinmekte ve özellikle salgın döneminde yapılan bu hizmetlerde herhangi bir aksaklık yaşanmaması adına önemli tutum sergilenmektedir. Katılımcılara göre bu yönde yapılan tutum ve sergilenen davranışlar çok değerlidir. Ülkemizde sosyal devlet anlayışıyla gerçekleştirilen bu hizmetlerden katılımcıların çoğunluğunun büyük destek sağladığı tanısına varılmaktadır.

5.3.Ebeveynlerin Zihin Yetersizliğine Sahip Çocuklarıyla İlgili Kendi Gelişimlerini Gerçekleştirme Durumları

Katılımcılar salgın döneminde çocukları için kendilerini her anlamda geliştirme eğiliminde olduklarını belirterek aslında sadece bu dönem itibarıyla değil, anne karnında iken özel çocuğa sahip olacaklarını öğrendikleri andan itibaren kendilerini geliştirmek adına pek çok unsurdan yararlandıklarını vurgulamışlardır. Katılımcıların büyük bir kısmı genel olarak internet kaynaklarında olan nitelikli yazınlardan, özel gereksinimle ilgili bilimsel kitaplardan, gazete ve dergilerden edindikleri bilgiler doğrultusunda hareket ettiklerini belirtmişlerdir.

Bu durumla birlikte katılımcı annelerin çok az bir kısmı, alanında bilgi sahibi olan uzman psikologlardan destek aldıklarını vurgulayarak daha çok çocuklarının hem okulda hem de rehabilitasyon merkezlerindeki öğretmenlerinden destek aldıklarını söylemektedirler. Bu bağlamda rehabilitasyon merkezinde çocuklarının eğitimlerini sürdürürken kendilerinin de uzman eğitimden bu konuda kendi gelişimlerine katkı sağlamak adına yarar sağladıklarını vurgulamaktadırlar.

Katılımcı annelerden bir tanesi ise çocuğunuzla ilgili kendi gelişiminizi nasıl tamamladınız sorusu karşısında “benim çocuğum benim öğretmenim oldu, ben içgüdüsel olarak ona nasıl bakacağımı öğrendim” şeklinde bir söylemde bulunmuştur.

Genel olarak, anneler ile yapılan görüşme sonucunda ülkemizde özel çocuk sahibi ebeveynlerin eğitim, sağlık ve sosyal açıdan hem resmi hem de özel kurumlarca her yönden hizmet görerek, bu hizmetlerden çocuklarının engel oranına göre yararlandıkları kanaatine varılmıştır.

Sonuç

Tarihsel süreç ekseninden bakıldığında, geçmiş dönemlerde yaşanan salgınların toplumlar üzerinde birçok yönden etki yarattığı gözlemlenmektedir. Küresel çapta yaşanan salgınlar ülke bazında çoklu ölümlere neden olmaktadır. Bu ölümlerle birlikte ülke içerisinde var olan işgücü piyasası azalma eğilimine geçerek toplumlar adına ciddi ekonomik krizlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte özellikle Veba salgını zamanlarında ülkelerde çeşitli göç hareketlerinin yaşandığı da görülmektedir. Devletler o dönemlerde bu tarz göçleri engellemek adına çeşitli destek ve hizmetler uygulamışlardır. Uygulanan bu hizmetlerden en önemlisi bireylerin göç etmesini engellemek adına vergi muafiyeti getirilmiş olmasıdır.

Tarihte yaşanan diğer salgınlarla birlikte günümüzde yaşanan Koronavirüs Salgını da toplumları sağlık, ekonomi, eğitim ve sosyal açılardan olumsuz yönde etkilemiştir. Toplumlarda oluşan bu olumsuzluklara en fazla mağruz kalan grup ise özel gereksinimli çocuklar ve aileleri olmuştur. Bu bireylerin özellikle salgın döneminde herhangi bir zorlukla karşı karşıya kalmamaları adına ilk olarak “sosyal devlet” anlayışıyla devletin resmî kurumlarınca pek çok destek ve hizmetler sağlanmıştır. Özel çocuklara ve ailelerine yönelik salgın döneminde sağlık durumlarını aksatmamak adına gerekli ek tedbirler uygulanmıştır. Bu tedbirlerle birlikte ilk olarak özel çocukların temel sağlık hizmetlerindeki tedavilerine öncelik verilmiştir, hem özel çocuklara hem de ailelerine yönelik çeşitli Rehber Kılavuzlar yayınlanmıştır, bu kılavuzlarda özel çocukların engel oranlarına göre her yaş grubu için ayrı ayrı aileler bilinçlendirilmiştir.

Eğitim durumlarının aksamaması adına MEB tarafından evde uygulanacak çeşitli destek eğitimleri verilerek akranlarından geri kalmalarının önüne geçilmiştir. Bu desteklerin içerisinde ücretsiz olarak oluşturulan eğitim uygulamaları, ailelere yönelik çocuklarının gelişimlerine destek olmaları için çeşitli kılavuzlar ve aynı zamanda alanında uzman kişiler tarafından telefonla iletişim kurularak bilgi edinebilme hakkı tanınmıştır.

Araştırmanın güvenilirliğini artırmak adına zihin yetersizliği olan çocuk sahibi annelerle yapılan yüz yüze görüşme tekniği verilerinden elde edilen analizler doğrultusunda salgın döneminde özel çocuğu olan ailelere sağlanan hizmetlerin, bu ailelerin çeşitli olumsuzluklar karşısında güçlü olmalarına zemin hazırladığı görülmektedir. Bu süreçte özel çocukların ve ailelerinin başta sağlık olmak üzere eğitim, ekonomi ve psiko-sosyal durumlarına yönelik çeşitli olanaklar sağlanmıştır.

Sağlanan bu olanaklar neticesinde görüşmeye katılan bazı anneler salgın döneminde çocuklarının uzaktan eğitimde çok daha verim aldıklarını hatta uzmanlardan almış oldukları desteklerle de evde kendileri de çocuklarının fiziksel ve bilişsel gelişimine katkı sunduklarını

belirtmişlerdir. Bazı anneler ise bu durumun tam tersini belirterek uzaktan eğitim sürecinde çocuklarının ve kendilerinin en başta ruhsal açıdan yoksunluğa uğradıklarını belirtmiştir.

Son olarak; tüm dünyada etkili olup ülkemizde de görülen Koronavirüs salgınında toplumumuz ve burada yer alan özel gereksinimli çocuklar ve ailelerinin her açıdan zorluklarla karşılaşma olasılıkları bulundurulurken devlet tarafından alınan önlemler ve uygulanan hizmetler sayesinde bu dönemin olumsuz durumlarıyla karşı karşıya kalmalarının önüne geçilmiştir. Elbette toplumun bazı kesimi adına çeşitli olumsuzluklar barındıran bir dönem olmuştur ama gerek resmî gerekse özel kurumlar bünyesinde sağlanan olanak ve hizmetlerle birlikte bu olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Ahmet Tunç, F. Z. (2020). Dünyada ve Türkiye' de Pandemilerle Mücadele: Risk ve Kriz Yönetimi Bağlamında Bir Değerlendirme. *TROYACADEMY International Journal of Social Sciences*, 338.
- Ali Kurt, M. K. (2020). Koronavirüs Hastalığı 2019 Sürecinde Özel Gereksinimli Bireyler. *Milli Eğitim*, 1106.
- Bakanlığı, M. E. (2019-2020). *Milli Eğitim İstatistikleri*. Ankara: MEB.
- Diamond, J. (2010). *Tüfek, Mükrop Ve Çelik*. Ankara: Tübitak.
- Dols, M. (1979). The Second Plague Pandemic And Its Recurrences İn The Middle East: 1347-1894. *Journal Of Economic And Social History Of The Orient*, 162-189.
- Afacan, E. P. D. (2020). Koronavirüs (COVID-19) Örneği Üzerinden Salgın Hastalıklara Sosyolojik Bir Bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 3.
- Elif Akçay, Ş. S. (2020). Pandemi Ve Özel Gereksinimi Olan/ Risk Altındaki Çocuklar. *Covid-19 Pandemisi Ve Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı*, 55.
- Emrence, C. (1999). İstanbul' da Kolera Salgını, 1893-1894. *Tarih Ve Toplum*, 46.
- Eroğlu, E. (2020). Covid-19' un Ekonomik Etkilerinin ve Pandemiyle Mücadele Sürecinde Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, 218.
- Eyice, S. (1958). Bizans Devrinde İstanbul' da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri. *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, Sayı 3, 667-668.
- İhsanoğlu, C. A. (2003). *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi Ve Gelişmesi*. Ankara: TÜBİTAK.
- Kara, E. (2020). Kovid-19 Pandemisindeki Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet İşgücünün İşlevi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 29.
- Kemal Özden, M. Ö. (2014). Salgın Ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa' da Sosyal, Politik Ve Ekonomik Sonuçları. *Kent Araştırmaları*, 61.

- Kılıç, O. (2020). Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar Ve Toplum Hayatına Etkileri. *Turkish Academy Of Science*, 14.
- Kızıldağı, E. (1977). Tarihte Lepra Savaşı ve Antakya' daki Miskinler Tekkesi . *Dirim*, 473.
- Özdemir, H. (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Koronavirüs Bilgilendirme Rehberi-VIII*. (tarih yok). 05 17, 2021 tarihinde Aile Ve Çalışma Sosyal Hizmet Bakanlığı:
<https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/46205/ozel-gereksinimli-bireylere-yonelik-koronavirus-bilgilendirme-rehberi>
- Tannahill, R. (2003). *Tarihte Cinsellik*. İstanbul: dost kitabevi.
- vd., M. G. (2010, 09). *MEB. Özel Eğitim Rehberlik Ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü*. 05 4, 2021 tarihinde MEB. Özel Eğitim Rehberlik Ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü: <https://orgm.meb.gov.tr/>
- “Özel” Çocuklara Özel İlgi Gösteren Mobil Uygulama, <http://www.meb.gov.tr/ozel-cocuklara-ozel-ilgi-gosteren-mobil-uygulama/haber/20785/tr> (25.05.2021)
- Dilsiz, Volkan. *Dijital Dünyada Kişisel Veri Kavramı ve KVKK / GDPR Kapsamında Bir Değerlendirme*. <http://istanbulmarka.science/dijital-dunyada-kisisel-veri-kavrami-ve-kvkk-gdpr-kapsaminda-bir-degerlendirme/> (18.06.2021)
- E-Bülten Pandemi Özel Sayı, <https://www.aile.gov.tr/media/53106/eyhgm-pandemi-ozel-sayi.pdf> (30.05.2021)